

Beszámoló
a Klebelsberg Kuno Ösztöndíj támogatásával végzett 2012. évi levéltári
kutatómunkától

Alulírott Balogh Margit két hónap időtartamra nyertem Klebesberg Kunó kutatói ösztöndíjat a következő témában: *Egyház és vallás a hidegháború időszakában – forrásfeltárás folytatása a moszkvai levéltárakban, különös tekintettel a Külügyi Levéltár állományára.* Az ösztöndíjat a Balassi Intézet főigazgatójának engedélyével két részletben vettem igénybe, első részét 2012. június 4-től július 18-ig, második részét – OTKA-pályázati támogatásból kiegészítve – 2012. november 9. és 30. között.

Orosz Föderáció Külügyminisztériumának Levéltára (AVP RF)

A céllevéltárként megnevezett Külügyminisztériumi Levéltár vezetőjéhez 2012. április 23-án nyújtottam be a részletes kutatási tervet. Az ösztöndíj első felében tematikus sajtógyűjtést kaptam, ami azért érdekes, mert a világ legkülönbözőbb sajtóhíreit gyűjtötte össze. A világban megjelenő, a keleti blokk egyházpolitikai gyakorlatára reflektáló hírek, elemzések mellett az ösztöndíj második szakaszában tanulmányoztam az akkori adminisztráció eredeti iratait. Ezek közül kiemelném Gregorij M. Puskin nagykövet 1948. októberi két jelentését. Az első (AVP RF f. 077, op. 28, p. 125, gy. 6, l. 100.) 1948. október 14-én kelt, ebben Farkas Mihály honvédelmi miniszter nála tett látogatásáról számol be, és hogy Angelo Rotta részére vízumot kér a Szentszék. Puskin Mindszenty magatartását és a Vatikán politikáját elválaszthatatlanul egynek, következésképp egymással szembeállíthatatlannak tekintette. „A Vatikán ráállhat Mindszenty leváltására, ha hasznosnak találja azt” – állapította meg, de „nem kételkedhetünk abban, hogy a Vatikán mindaddig nem váltja le Mindszentyt a bíborosi [!] tisztségből, amíg nem kap a magyar kormánytól komoly engedményeket vagy garanciális jogokat a magyar katolikus egyház számára, illetve amíg nem köt számára kedvező megállapodást a magyar kormánnyal”. Ellentmondást nem tűrően a magyar vezető tudomására hozta, hogy helyteleníti „egy megállapodás aláírását a Vatikánnal, de még a vele való tárgyalásokat is”. A Moszkva akaratát képviselő nagykövet ellenzése lehetetlenné tette, hogy bármilyen szándékkal is, de beengedjenek Magyarországra egy szentszéki diplomatát. Puskin végül azt is kifejtette Farkasnak – és ez az igazi meglepő fordulat –, hogy véleménye szerint „aligha szükséges sürgetni Mindszenty eltávolítását a bíborosi (sic!) székéből”. Egy új főpap ugyanis „valószínűleg okosabb lesz, ebből következően veszélyesebb is Mindszentyénél.” Szavaiból az következik, hogy a szovjet diplomácia nemhogy Mindszenty letartóztatását, de még „békésebb” eltávolítását sem szorgalmazta! A másik jelentés október 23-én kelt, aznap

Puskin nagykövet Rákosi Mátyással találkozott. A nagykövet Farkas Mihálynak két héttel korábban kifejtett véleménye nem változott, és Rákositól csak kínos magyarázkodásra tellett. Biztosította Puskit, hogy ő maga soha nem gondolta komolyan a Vatikánnal folytatandó tárgyalásokat, csupán taktikai megfontolásból üzött játékot a katolikus főpapokkal. Azért, hogy rávegye őket: mondjanak le bizonyos jogaikról. Mentegetődzését Puskin meglehetősen bizalmatlanul fogadta: „Rákosi most azon erőlködik, hogy más fényben tüntesse fel a katolikusokkal folytatott tárgyalásait” – jelentette a moszkvai Külügyminisztériumnak, és a pártvezér magatartását nem tekintette másnak, mint százalmas mosakodásnak (AVP RF f. 077, op. 28, p. 125, gy. 6, l. 102. Puskin nagykövet jelentése Rákosi Mátyással 1948. október 23-án folytatott megbeszéléséről). Ami a szovjet nagykövet szavainak tartalmát illeti, elképzelhetetlen, hogy felettesei tudta nélkül marasztalta volna el a magyar kommunista vezetőket a szentszéki tárgyalások miatt, és óvta volna őket a hercegprímás erőszakos eltávolításától. Fenntartásaihoz Puskin hónapokkal később is ragaszkodott. Mindezek fényében sokkal árnyaltabban kell megfogalmaznunk a magyar egyházpolitikába történő szovjet beavatkozást.

A kelet-közép-európai blokk országait érinti egy másik izgalmas forrásegyüttes: Molotov külügyminiszter fondjából megkaptam Sztálin és Orlemansky tárgyalásainak anyagát, amit – ha hitelt lehet adni a dosszié elején lévő nyilvántartásnak – előttem 1944 óta mindösszesen tizenegyen láttak. E történet lényege a következő: A *Pravda* 1944. április 28-án egy fotót közölt Sztálinról és Molotovról, akik „egy springfieldi katolikus pappal, Stanislaw Orlemanskyval” beszélgetnek. Orlemansky egy lengyel származású amerikai pap, aki roppant naiv módon magától (vagy sugallat hatására) bement a New York-i szovjet nagykövetségre és vízumot kért és kapott (!) a Szovjetunióba, hogy találkozhasson Sztálinnal és megvitassa vele a vallás helyzetével kapcsolatos kérdéseket. A nagy találkozás létre is jött: 1944. április 28-án és május 4-én. A két megbeszélésen a háború utáni politikai berendezkedés, a szovjet–lengyel viszony kérdése mellett a katolikus egyház további sorsáról is tanácskoztak. Sztálin feltűnően megkerülte, hogy a nekiszegezett kérdésekre konkrét válaszokat adjon, inkább általánosságokban fogalmazott: „A háború kitörését követően az emberek és a dolgok megváltoztak. A háború megsemmisítette az állam és az egyház között feszülő ellentétet. A hívők elálltak a lázadástól, a szovjet kormány pedig felhagyott a vallással kapcsolatos ellenséges álláspontjával.” „Semmiféle vallási megtorlásnak nem kell lennie és nem is lesz ilyen. A szovjet kormány azok ellen foganatosít megtorlást, akik üldözik a vallást.” A személyes találkozás mellett az amerikai pap írásban is feltehető kérdéseit, de azokat Sztálin közvetlen útmutatásai alapján átszabta a Külügyi Népbiztosság. Sztálin a pap célirányos kérdésére – kész-e Sztálin beavatkozni és segíteni a Szentatyának az anyaszentegyházat ért támadások és a Lengyelországban, Ukrajnában, valamint Belorussziában őt ért üldöztetések

elhárításában – általánosságokban a katolikus egyházat ért üldözésről és megtorlásról beszélt. Sőt Sztálin azt is leszögezte, hogy „mint a lelkiismereti szabadság és a vallásszabadság híve úgy vélem, az ilyen politika megengedhetetlen és kizárt”. Sztálin üzenete véleményünk szerint nem más, mint az, hogy *a katolikus egyház egyelőre nem került rá az ellenfelek listájára, a Vörös Hadsereg nem fogja importálni a vallás- és egyházüldözést*, ami 1941, a Nagy Honvédő Háború kezdete óta alábbhagyott a Szovjetunióban is. (Az ígéret bizonyíthatóan eljutott a Vörös Hadsereg által megszállt országok katolikus lakosságához, legalábbis a Szeged-csanádi Egyházmegyei Levéltárban azóta megtaláltam az Orlemansky-akció sajtóhíreinek korabeli összefoglalását.) Sztálin fentebb említett kijelentéseinek véleményem szerint volt még egy címzettje, mégpedig azok a kommunista pártvezetők, akik ebben az időszakban kerültek a politika perifériájáról annak nagyszínpadára, sokuk szovjet emigrációból hazatérve. Amit *Sztálin 1944 tavaszán íratlanul is előírt, azaz hogy az egyházzal párbeszédre és együttműködésre kell törekedni*, híveit pedig rávenni a kommunista párttal való együttműködésre, az a háborút követő „hétköznapi” 1945–46-ban még érvényesülni is látszott. Nem önzetlenségből fakadt ez az együttműködési hajlandóság: 1944 tavaszától ugyanis felgyorsulni látszott az expanziós szovjet egyházpolitika, és folyamatosan meghatározták annak a tervnek az összetevőit, ahogyan *Moszkva a világ vallási központjává tehető*. Az eredeti forgatókönyv (az egyházak likvidálása és a vallás felszámolása) véleményünk szerint 1948 végétől–1949 elejétől lép majd életbe.

E két dokumentumcsoport mellett – amelyeknek szövegét szó szerint leírtam (ugyanis ebben a levéltárban évi maximum 16 oldalt lehet másoltatni és ezt korábban kimerítettem) – még igen figyelemre méltó, és az őszi hetekben tanulmányozásra megkapott irategyüttes volt a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet megyei megbízottainak 1946-os havi rendszerességgel megtartott értekezleteinek jegyzőkönyvei. Ezeket is mind átmásoltam, nem csupán az egyházpolitikát érintő kisebb részleteket. Feldolgozásuk után nem kizárt, hogy teljes szövegekölésükre is sor kerülhet.

Jelen beszámolóhoz mellékelem a kutatási tervben céllevéltárként megnevezett Külügyminisztériumi Levéltárban átnézett iratok részletes, a kutatás során készített munkajegyzékét.

Orosz Állami Levéltár (GARF)

A Külügyminisztériumi Levéltári kutatás fentiekben vázolt korlátozásából eredően az Orosz Állami Levéltárban folytattam a 2011-ben megkezdett munkát. Ez a levéltár igen gazdag egyházpolitikai anyagban, de inkább a

Szovjetuniót, és nem a szatellit-államok vonatkozásában. Ezzel együtt igen hasznos, mondhatni megkerülhetetlen a 6991. fond szisztematikus kutatása. Az 1–4. és 6. opisz-ok anyagát 1970-ig feldolgoztam, e tekintetben segíteni is tudtam Seres Attila levéltári delegátus összesítő jegyzékét. Az anyag mennyisége és minősége reálissá teszi egy olyan forráskiadvány összeállítását, amely elsősorban, de nem kizárólagosan a GARF iratanyagára épülve mutatná be a szovjet levéltárak magyar egyházpolitikai vonatkozású iratait.

Hozzákezdtem a többi szocialista országgal kapcsolatos anyaggyűjtéshez is. Így Lengyelország vonatkozásában értékes iratot találtam König bécsi bíboros érsek 1963-as lengyelországi utazásáról, ami összefügg a Magyarországon tett utazásával is. Sokkal nagyobb sajtóvisszhangot kapott, mint a budapesti út. Egyes értékelések (pl. Jan Majdeckij) kételkedtek a látogatás „szigorúan egyházi és vallási jellegében”, arra a tényre irányítva figyelmet, hogy a bíborost a határon az államhatalom helyi képviselői fogadták, valamint hogy látogatást tett a Lengyel Népköztársaság államtanácsának elnökénél. König „azok közé a haladó papok közé tartozik a zsinaton, akik azt szeretnék, ha a zsinat valódi „nyílt zsinat” volna, amelyet mindenki akar, és ilyenné akarják azt tenni”. „A szocialista tábor országai nincsenek zárva König bíboros előtt.” Nem kimondottan Magyarországról szóló dokumentumok hozzásegítenek általában a vatikáni Ostpolitik, a keresztény–marxista párbeszéd értelmezéséhez és értékeléséhez.

Jelenleg is titkos minősítésűek és nem kutathatók a KGB-től érkező vagy oda irányított, egyházakat érintő iratok. Folytattam a II. Vatikáni Zsinatra vonatkozó szovjet iratok feltárását, ám ennek mennyisége óriási, tehát a feltárást távolról sem sikerült befejezni. Az itteni kutatás során mintegy 300-400 oldal magyar vonatkozású dokumentumokról készítettem másolatot.

Orosz Politika- és Társadalomtörténeti Állami Levéltár (RGASZPI)

Az egykori pártlevéltárban is folytattam a 2011-ben megkezdett kutatást, elsősorban az SZK(b)P KB Külügyi Osztály (17. fond, 128. őrzési egység) anyagában. Sajnos továbbra is több dosszié titkos, köztük olyanok is, amelyekből korábban teljes forrásközlés történt. Ellenben értékes adatokat sikerült gyűjtenem a Magyarország ellen 1949-ben indított ENSZ-vizsgálattal kapcsolatban. Bolívia és Kuba ugyanis az ENSZ elé vitte a Magyarországgal és Bulgáriával kötött békeszerződések 2. paragrafusába foglalt, az emberi jogok és az alapvető szabadságjogokról szóló kötelezettségek magyar és bolgár részről történt megsértésének ügyét. Az ENSZ Közgyűlés 1949. április 30-i plenáris ülése – a szovjetekkel történt egyeztetésnek köszönhetően (és ennek lépéseit sikerül dokumentálni a most feltárt iratokkal) – magyar jelenlét nélkül tárgyalta

az emberi jogok és alapvető szabadságjogok betartását Magyarországon (és Bulgáriában). A kérdéshez hozzászóló ausztrál és kubai szónokok a jogsértés igazolására Ordass Lajos evangélikus püspök és Mindszenty József katolikus főpap elítélését hozták fel (illetve a Bulgáriában 1949. február 25. és március 8. között államellenes összeesküvés vádjával 15 protestáns elítélését öttől tizenöt évig terjedő szabadságvesztésre).

Új- és Legújabbkori Dokumentációs Központ (RGANI)

A levéltárban 2010-ben és 2011-ben már kutattam, most olyan iktatókönyveket kértem ki, amelyekben orosz történészek munkáiban talált hivatkozások alapján érdemes kutatni. Néhány anyagot ki is kértem, de ezek elsődlegesen belpolitikai vonatkozásúak. Megkülönböztetett figyelmet a kárpátaljai görög katolikusokra vonatkozó iratok érdemelnek.

Amint azt a 2011. évi jelentésem végén is megállapítottam, most is megerősíthetem: mind a négy levéltárban feltétlenül érdemes további kutatásokat folytatni.

Budapest, 2012. december 7.

Balogh Margit